

19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Vergilendirme Çalışmaları ve Mali Yapıya Etkisi

Nurullah KARTA (*)

Öz: Osmanlı İmparatorluğu 19. Yüzyılın başlarından itibaren yoğunlaşan savaflara bağlı olarak harcamaların artması nedeniyle mali yapının düzeltilmesine yönelik bir dizi reformlara yönelmiştir. Askeri ve mali yapıdaki reformlar yürürlüğe konulmasıyla vergi gelirlerinin artırılması gerçekleşmiş ise de, bu reformlar daha çok siyasi ve mali merkezleşmenin temellerini oluşturmuştur. Bu bağlamda vergi gelirleri artmışsa da orduya yönelik harcamaların ağırlık kazanması gelir ve giderleri karşılamaz duruma dönüşmesine ve bütçe açıkları ile finansman ihtiyacının artmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu, Vergi Reformları, Mali Merkezileştirme, Vergi Gelirleri.

New Taxation Studies and Their Influence on Fiscal Structure of Ottoman Empire in the 19th Century

Abstract: Ottoman Empire directed a series of reforms in order to deal with the intensive expenses caused by intensified wars since at the beginning of the 19 century. While implementing military and fiscal reforms resulted with increment of taxation incomes, these reforms mostly constructed the bases of political and fiscal structure. In this context, even if the incomes from taxes raised, fiscal deficit and financial needs also raised because of the increment of military expenses that broke the budget balance between incomes and outcomes.

Keywords: 19. Century, The Ottoman Empire, Tax Reforms, Fiscal Centralization, Tax Revenues.

*) Yrd. Doç. Dr., Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü
(e-posta: nurullahkarta@hotmail.com)

Giriş

19. yüzyıl itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi yönetim, varlığını sürdürebilmek ve dönemin Avrupa ülkeleri seviyesine erişebilmek amacıyla birtakım radikal reformlar uygulamaya koymuştur. Bu reformlar içerisinde taşraya yönelik olarak gerçekleştirilenler, daha çok vergi gelirlerinin artırılmasını hedeflemekte ve merkezi yönetimin vergi gelirlerini doğrudan tahsil etmesini amaçlamaktaydı.

Bu kapsamda 1808 yılında taşradaki ayanla Sultan arasındaki ilişkilerin koordinasyonun sağlanması amacıyla “Sened-i İttifak” imzalanmıştır. Sened-i İttifak ile ayanlar, Sultan'a bağlılıklarını onaylamakta ve Sultan'a ait gelirlerden pay almaksızın vergi sistemini desteklemeye ve bu sistemi tüm İmparatorluk topraklarında uygulamaya koymaya söz vermektedirler. Aynı ittifak çerçevesinde Sultan da, ayanın yerel önderler olduğunu kabul ediyor ve birtakım hak ve ayrıcalıklara sahip olması gerektiğini onaylıyordu.

Ancak köylünün sırtındaki vergi yükünü bir nebze de olsa hafifletmeyi ve vergilerin mültezimler yerine devletin tahsildarları tarafından alınması öngören bu reformlar, kısmen başarılı olabilmektedir. 1839 yılında çıkartılan bir fermanla; “Aşar Vergisi”, “Hayvan Vergisi” ve gayrimüslimlerden alınan “Cizye” dışında o güne dek alınan vergiler kaldırılmış, ticaret ve sanayi ile uğraşanlara “Kazanç Vergisi” konulmuştur. Buna karşın bütçe açıkları kapatılamadığından, zaman içerisinde vergilerin sayısı ve oranı artırılmıştır. Bu bağlamda 1845 yılında “Damga Vergisi” ve 1858 yılında da “Mülk Vergisi” konulmuştur.

Neticesinde vergi gelirlerinin merkezi yönetim tarafından tahsildarlar aracılığıyla toplanması ve taşradaki ayanların tamamıyla devre dışı bırakılması amacı tam olarak gerçekleştirilememiş ve vergiler büyük oranda, vergi gelirlerinin yaklaşık üçte ikisini kendilerine alan mültezimler tarafından tahsil edilmesi söz konusu olmuştur.

1. 19. Yüzyıla Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Gelirleri ve Mali Yapı

Vergi gelirlerinin tek elden ve etkin bir şekilde toplanması mali yapının şekillenmesi üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu temelde vergi gelirlerinin artırılması, bir ülkedeki siyasi yapının şekillendirilmesinden güvenliğe ve devletlerarası rekabette öne geçebilmeye kadar birçok noktada önem arz etmektedir.

Bununla birlikte vergi gelirleri (Alper ve Anbar, 2010: 27-49); özellikle savaş dönemlerinde iç borçlanmaları, taşışışleri ve keyfi mülkiyet hakkı ihlallerini de önlemeye katkıda bulunmaktadır.

Osmanlı arşivlerinde erişilebilen merkezi devlet bütçeleri ve yıllık vergi gelir serileri, gelirlerin özellikle 18. yüzyıl sonlarına doğru dar bir aralıkta dalgalandığı ve 19. yüzyıl itibariyle de büyük artışlar kaydettiği görülmektedir. Osmanlı vergi gelirlerini ifade eden serilerin, birçok Avrupa ülkesinin vergi geliri serileri ile karşılaştırılması durumunda ise, 18. yüzyıl itibariyle Avusturya ve Rusya'nın merkezi vergi gelirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu yakaladığı ve hatta geçtiği tespit edilmektedir. Bu durum ise büyük

oranda, söz konusu edilen dönem itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri alanda yaşadığı kayıplardan kaynaklanmıştır (Karaman ve Pamuk, 2009: 26-33).

19. yüzyıla kadar gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda ve gerekse birçok Avrupa ülkesinde, kişi başına düşen milli gelir oranlarında çok fazla bir artış gözlenmemektedir (Şeker, 2007: 115-134). Bu doğrultuda vergi gelirlerinin artırılabilmesi için, ülke vatandaşlarının zenginleştirilmesinin değil, bu gelirlerin araçlar devreden çıkartılarak tek elden toplanması yoluna gidilmesi esas olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Vergi gelirlerinin tek elden toplanması adına hareket etmek, aynı zamanda “mâlî merkezileşme” anlayışının da temeli olarak karşımıza çıkmaktadır. “Mâlî merkezileşme” anlayışı, özellikle siyasi yapının uygun olması bakımından Avrupa ülkelerinde yaygın olarak tercih edilmiştir (Açba, 1995: 18).

Bu yönüyle söz konusu anlayış, temelde aşağıda verilen iki husus üzerinde şekillenmektedir (Arslanoğlu, 2003: 1-12);

- **Birincisi;** parlamenter rejimlerin yaygınlaşması dolayısıyla vergi gelirlerinin de toplanması kolaylaşmış ve bu doğrultuda daha fazla vergi toplanabilmesi mümkün olabilmıştır.
- **İkincisi ise;** yine parlamenter rejim çerçevesinde geniş toplum kesimlerinin siyasette temsil edilmesi mümkün olabilmış ve bu durumda harcamaların ve dolayısıyla vergilerin artmasını sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 16. yüzyılda merkezi yönetimin güçlü olduğu bir yapılanma ile idare edilmekteydi (Kazgan, 1999: 29). Bu süreçte vergi gelirlerinin yarıdan fazlası, tımar düzeni temelinde toplanmaktaydı (Öner, 2005: 55). Ancak, 17. yüzyılın başlarından itibaren merkezi yönetim, vergi gelirlerini daha çok nakit olarak ve tek elden toplamaya başlayarak, tımar düzenini tasfiye etmeye ve vergilerin iltizam yoluyla toplanmasına karar vermiştir (Kazgan, 1999: 31).

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu anlamda, özellikle ikinci görüş çerçevesinde vergi gelirlerinin artırılması yönünde hareket edildiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde, merkezi yönetim tarafından idare edilen tam zamanlı piyade birliklerinin sayısını artırma yoluna gitmiş (Cezar, 1995: 31) ve yerel vergilere endeksli olarak hareket eden süvari birliklerini tasfiye etmiştir (Kıray, 1993: 61). Merkezi yönetime endeksli olan merkezi ordular, vergilerini de merkezi yönetime ödediklerinden, mali yapıda da bir merkezileşmeye geçildiği görülmektedir.

Ama buna rağmen 17. ve 18. yüzyıllarda mali merkezileşme tam olarak uygulamaya konulamamış (Öner, 2005: 56) ve taşrada yaşayan bazı ayanlar, vergi gelirlerinin büyük bir bölümünü kendilerine almaya devam etmişlerdir. Vergi gelirlerini gereği gibi toplayamayan devlet ise, Devlet Hazinesi'ni güçlendirebilmek için iç borçlanma yoluna gitmiş (Kıray, 1993: 63) ve servetlerin müsadereci gibi yöntemlerle savaşlar için finansman kaynağı oluşturmaya çalışmıştır (Cezar, 1995: 33).

Zaman içerisinde bu yöntemler, devlet için bir kazanç sağlamak bir yana, olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. “Âdem-i Merkeziyetçi Askeri Finansman Modeli”(Karaman ve Pamuk, 2009: 28) olarak da adlandırılan bu yöntemler, ordunun da ihtiyaçlarının tam olarak karşılanabilmesine imkan vermiyordu..Bu nedenle, 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlarda ağır yenilgiler alınması sonucu (Karaman ve Pamuk, 2009: 29) iktisadi ve mali yapının bozulması daha da derinleşmiştir.

Böylesi bir yapılanma, Osmanlı İmparatorluğu’nun artık devam edemeyecek, varlığını sürdüremeyecek olduğuna yönelik yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşımlara karşın III. Selim ve sonrasında II. Mahmut (Pamuk, 2009: 37), merkezi yönetimin gücünü artırmaya yönelik olarak birtakım askeri ve mali reformlar yapılmasını öngörmüşlerdir. Bu reformlar, daha sonra siyasi ve hukuki alanda söz konusu edilen birtakım reformlarla da genişletilmiş ve bu sayede İmparatorluk, I. Dünya Savaşı’na kadar ayakta kalabilmiştir (Bkz. Karal, 1988).

17. ve 18. yüzyıllar itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda vergi gelirlerinin Avrupa ülkelerine göre daha az olmasının sebepleri ise (Karaman ve Pamuk, 2009: 29);Osmanlı’nın düşük nüfus yoğunluğu ve şehirleşmenin az olması, para ekonomisi noktasında sınırlı hareket edilmesi ve coğrafi olarak dağınık bir imparatorluk olunması şeklinde ifade edilmektedir (Bkz. İnalcık, 2004).

Tüm bunların yanında 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı nüfus eğilimleri arasında çok büyük farklılıklar olması(Pamuk, 2008: 67)ve toprak kayıpları dışında kalan nüfusun göz önünde bulundurulmasına rağmen bu tablonun değişmemesi(Pamuk, 2009: 38)de, yine Osmanlı vergi gelirlerinin az olmasının nedenleri arasında değerlendirilmektedir.

17. ve 18. yüzyıl Osmanlısında merkezi yönetim, vergi toplama konusunda taşradaki ayanlarla işbirliği içerisinde hareket etmekteydi. Ancak bu ilişkiler genellikle güven ve samimiyetten uzak olduğundan, hiçbir zaman istikrarlı bir yapıya da kavuşmamıştır. Bu yapının sağlanabilmesi için taraflar arasında 1808 yılında “Sened-i İttifak”(Karaman ve Pamuk, 2009: 30) imzalandıysa da, aslında her iki taraf da bu ittifaka pek fazla inanmadığından, bu süreçten olumlu bir sonuç alınması da söz konusu olamamıştır.

Taşradaki ayanlar ile merkezi yönetim arasında bir anlamda koordinasyonsuzluk yaşanması, özellikle savaş dönemlerinde ve iç isyanlarla karşı karşıya kalındığında büyük sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Bu sorunlara rağmen devlet vergileri toplayan araçların paylarını hesaplayarak onlara ödeme yapmak yoluna gitmiş (Pamuk, 2008: 68),bu durum da ekonomik bunalımları beraberinde getirmiştir. Çünkü vergi gelirlerinin yaklaşık üçte ikisi taşradaki mültezimlere, sarraflara ve başkente iltizam ihalelerine katılan bürokratlara verilmekteydi (İnce, 2001:71).

Görülmektedir ki böylesi bir tablo, devletin ekonomik gücünü azaltması bakımından ya araçların vergi gelirlerinden aldıkları payların azaltılmasını ya da bu araçların tamamen devre dışı bırakılmasını gerekli kılmaktaydı.

2. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi ve mali yapı, genel olarak devletin toprak mülkiyetini elinde tutmasına ve başlıca ekonomik faaliyet olan tarımsal üretimi kontrol etmesine dayanmaktaydı (Anbar, 2009: 17-38). Nüfusun % 90'ının yaşadığı köylerde oluşan basit ve yalın üretim tabanı haricinde, İstanbul ve İzmir odaklı kentsel zanaat ve tüketim ekonomisi, geleneksel toprak hukuku ve vergileme düzeni üzerine kurulmuş askeri bir devletin mali işlemleri, iktisadi yaşamın hemen hemen tümünü kapsamaktaydı (Yenal, 2010: 39). Bu bağlamda İmparatorluğun temel geçim kaynağı tarım olduğu gibi, ekonomi fazlası üretimin gerçekleştirilebildiği tek alanda yine tarımdı.

Osmanlı'nın toprak ve köylü yapısı ve bunun iktisat dinamiği üzerindeki etkisi, uzun dönem tartışılan bir konudur. Bu düzenin Batı'daki feodalite anlayışından farklı olduğunu yanında, aslında feodalitenin öngördüğü yapıdan farklı olmadığı (Yenal, 2010: 39-40); neticede adı ne olursa olsun Osmanlı'nın iktisat düzeni, çok fazla sayıda ekilebilir ve verimli toprağa sahip olmayan Anadolu'ya dayanmaktadır. Bu toprak verimliliğinin artırılmasına yönelik yatırımlardan yoksun kalmış ve köylü, atalarından gördüğü yöntemleri kullanarak toprağı ekip biçmeye devam etmiştir.

Devlete ait toprakların kullanım hakkı, geçimlik tarım faaliyetleri ile meşgul olan köylülere verilmiştir (Karaman ve Pamuk, 2009: 30). Köylüler bu toprakları ekip – biçerek ancak kendilerine yetecek kadar ürün elde edebilmekteyken, zaman zaman üretim fazlası olduğunda bu ürünlere mültezimler (ayan ve bürokrat sınıfı) tarafından el konulmakta (Pamuk, 2008: 77) ve önceki anlatımlarda da yer verildiği üzere, elde edilen bu vergi gelirlerinin bir bölümü merkezi yönetime aktarılmaktaydı.

Mültezimler, üretim fazlası olarak el koydukları ürünleri Osmanlı tüccarlarına satmakta ve elde ettikleri gelirden kendi paylarını tahsil ettikten sonra, kalan geliri merkeze göndermekteydiler (Pamuk, 2005: 49). Osmanlı tüccarları tarafından satın alınan bu ürünler ise, iç piyasaya değil, dış piyasaya satılmaktaydı ve özellikle de Avrupalı tüccarlar tarafından satın alınmaktaydı (Pamuk, 2006: 27).

Özellikle iktisadi yönden devletin İstanbul dışındaki halka sağladığı hizmet, hem kamu harcamaları hem de kamu örgütleri bakımından -askeriye ile ilgili olanlar dışında- yok denecek kadar azdır. Genel olarak İmparatorluk sınırlarının ve sarayın korunmasının dışında da, devletin halkın iktisadi yaşamında fazla bir katkıda bulunmaması söz konusudur (Şener, 2007: 105). Sonuç olarak da kentleşme gelişmemiş, ticaret asgaride kalmış ve uzmanlaşma süreçlerine de olanak kalmamıştır (Yenal, 2010: 40-41).

Bu dönemde Devlet Hazinesi ve genel olarak merkezi yönetim, gelirlerinin % 90 gibi büyük bir kısmını eşit paylara sahip olan üç tür vergi kanalıyla elde etmekteydi. (Gökbu-
nar, 2004: 231-252).

- Aşar ve Ağnam Vergisi
- Emlak Vergisi
- Gümrük Vergileri ve Dolaylı Vergiler.

Hazine'nin kalan % 10 gelirleri ise, gayrimüslimlerden alınan cizye ve Mısır, Boğdan, Eflak ve Sırbistan'dan alınan vergiler oluşturmaktaydı (Karaman ve Pamuk, 2009: 31).

Aşar vergisi, aynı olarak ödenmekteydi ve alışılmış vergi tahsilât yöntemi ise iltizam-
dı (Şener, 2007: 120; Pamuk, 2008: 78).

Osmanlı İmparatorluğu, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu"nda yer verilen program çerçevesinde "iltizam (dolaylı vergi tahsilâtı)" yerine doğrudan vergi tahsilâtı yapma girişimlerinde bulunmaya başlamış (Shaw ve Shaw, 2000: 99); ancak bunun için gerekli personele sahip olmadığından ya da konu ile ilgili olarak istihdam edilebilecek nitelikte eleman bulunması mümkün olamadığından (Pamuk, 2006: 28), doğrudan vergi tahsil edilmesi yerine, yine çoğunlukla iltizam yoluna gidilmesi durumunda kalınmış ve iltizam sisteminin dışına çıkılamamıştır.

19. yüzyıl Osmanlısında – 17. ve 18. yüzyıllardan devredildiği üzere –toplumsal ve ekonomik yapının büyük oranda sarsıldığı görülmektedir. Merkezi idarenin üretim, yönetim ve vergi gelirlerinin toplanması üzerindeki etkisinin gittikçe azalmaya başlaması, devlete ve devlet kontrolüne olan güvenin sarsılmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti bu dönemde, iktisadi işlevlerini halktan ve ele geçirdiği yeni bölgelerden topladığı vergilerle yerine getirmeye çalışmış, ancak sarayı ve orduyu beslemekten öteye gidememiştir. Bu "ilkel tarım düzeni" içerisinde devletin ekonomideki rolü, ne yazık ki üretimden vergi almak ve erkek nüfustan asker toplamaktan ileriye gidememiştir (Yenal, 2010: 40).

Dönemin sonlarına doğru, tarım ve hammadde ürünlerinin ihracatına karşın mamul mal ithalatına başlanmıştır (Sevinç, 2001: 35). Haricinde de askeri harcamaların olanca hızıyla artmaya devam etmesi, vergi gelirlerinin azalması (Pamuk, 2005: 51), yerel sınıftan gittikçe merkezi yönetimden daha güçlü bir hale gelmeye başlaması (Anbar, 2009: 27), İmparatorluğun topraklarını artık genişletme imkânı bulamaması (Shaw ve Shaw, 2000: 101), Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde sanayileşmenin yaygınlaşmaya başlamasına rağmen Osmanlı'da hiçbir şekilde etkisini göstermemiş olması ve merkantalizm (Anbar, 2009: 28) gibi nedenlerle, iktisadi ve mali yapıda değişim yapılması zorunlu hale gelmiştir.

Neticesinde katı kurallarla işletilen Osmanlı iktisadi yapısı kendisini, sistemi bütünüyle sarsan bir bunalımın içerisinde bulmuştur. Bu nedenledir ki 19. yüzyıl, Osmanlı için bir reform ve rekabet ve sanayileşmeye dayanan yenedünya ekonomisine bir uyum sağlamaya çalışma dönemi olmak niteliğine sahiptir.

3. 19. Yüzyıl ve Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Hareketleri ve Reformlar

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren peşi sıra gelen askeri yenilgiler ve yaşanan toprak kayıpları, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok alanda bir dizi reform yapmasını ve bu reformların da daha çok merkezîyetçiliği temel alan bir anlayışla ortaya konulmasını zorunlu kılmıştır. Bu reformlar özellikle, vergi gelirlerinin Osmanlı tarihinde en düşük

düzeyde tahsil edilebildiği III. Selim Dönemi'nde (1789 – 1808) başlatılmıştır (Tabakoğlu, 185:34). Ancak III. Selim Dönemi'nde uygulamaya konulmaya çalışılan reformlar, özellikle yeniçerilerin muhalefet etmeleri dolayısıyla çok da fazla amacına ulaşamamıştır (Karal, 1988: 133).

Yine merkezîyetçiliği temel alan birtakım reformlar da, II. Mahmut Dönemi (1808 – 1839) itibarıyla gündeme gelmiştir. II. Mahmut, öncelikli olarak 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı topa tutmuş (Shaw ve Shaw, 2000: 103) ve kapatılmasını sağlamıştır. Buna karşın reformlar, merkezi yönetimin reformların gerçekleştirilmesine yönelik kaynak sıkıntısı çekmesi karşısında yine sekteye uğramıştır (Anbar, 2009: 29). Bu nedenle de merkezi yönetim, bir yandan taşradaki ayanların gücünü azaltmak adına hareket ederken (Pamuk, 2005: 53), diğer yandan da paranın ayarını düşürme yoluna gitmiştir (Yılmaz, 1996: 46).

19. yüzyılda söz konusu olan “yenileşme” çabalarında, uzun süre var olan devlet anlayışından uzak hareket edilememiştir. Tanzimat'ta bile amaç, devlet sınırlarını koruyabilmek ile orduyu ve merkezi idareyi güçlendirmek olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda; saray, asker ve bürokrasi çekişmeleri içerisinde, ancak 20. Yüzyılın başları itibarıyla devletin temel amacının ne olduğu sorgulanmaya başlanmış, bu da Avrupa kültürü ile bir derecede olsa temasta bulunmuş aydınları kimlik arayışı sürecine itmiştir (Yenal, 2010: 41).

Önceleri Tanzimat reformlarında vurgulandığı üzere, İmparatorluğun korunması ve Osmanlı saltanatının sürdürülmesi amacı ağır basmaktaydı. Osmanlı'nın Avrupa toprakları üzerinde milliyetçilik hareketleri güçlenip bu topraklar birer birer yitirmeye başladıktan sonra, Osmanlı aydınları bu kez diğer İslam toplumlarından medet ummaya başlamışlar (Toprak, 1986: 25), fakat bu umutta uzun sürmemiştir. Arapların da sadakatine güven duyulamayacağı anlaşıncı (Yenal, 2010: 42), devletin ancak Türk toplumu olarak birlik ve süreklilik sağlayacağı düşüncesi ağır basmaya başlamıştır.

19. yüzyılda söz konusu olan bu siyasal çalkantılar, elit zümrenin iktisat alanındaki düşüncelerini de etkilemekteydi. Toprak (1986), bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir (Toprak, 1986: 25-26);

“Çağdaşlaşma sürecinde, 19. yüzyıl mutlakîyetçi Osmanlı devlet geleneğine karşı liberal düşünceye sığınan Osmanlı aydını, ekonomik düşünce alanında da uzun bir süre liberalizmi benimsemiş ve Smith, Ricardo ve Bastiat gibi klasik iktisatçılardan esinlenerek, “Serbest Ticaret İlkesi”ne prim tanımıştır.

Provisyonist Osmanlı düzeninde yıllarca süregelen devlet müdahalesi; tezkere, narh, tarife ve/veya imtiyaz ile benzeri ticaret ve iktisadi faaliyetleri kısıtlayıcı yöntemler ile rüşvet ve iltimas gibi devlet yönetimindeki yolsuzluklar, Osmanlı aydınında liberal devlet özlemini pekiştirmiştir.

Nitekim 1908 Jön Türk Devrimi'nin ilk yıllarında ittihatçılar, bireyciliğin çağdaş toplumun temel felsefesi olduğunu ve devlete karşı bireyin savunulması gerektiğini öne sürmüşlerdir. İkinci Meşrutîyet'le birlikte birey girişimci kılınmak istenmiş ve “teşebbüs-ü şahsi”, aydın kesimin temel düsturu olmuştur.

Ancak iktidardaki İttihat ve Terakki, “liberal düşüncenin Osmanlı özelinde beklentisi doğrultusunda sonuç vermediğini görmekte gecikmemiştir”.

Tanzimat'tan sonra kurulan yüksekokullar – Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye –da kendisini aynı şekilde devlete dayanmış ve her şeyi yapmaya kendisini yetenekli gören bir asker – siyasetçi – yönetici kadrosu yetiştirilmeye başlanmıştır.

Önceki anlatımlarda da yer verildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmek ve Saray'ın gücünü artırmak olduğu koşullarda çok başarılı olan bu yönetim biçiminin, ülkeyi Yeni Çağ'a taşımakta bocalaması ve yeni yetişen kadronun, ülkenin iktisadi bağımsızlığı konusunda daha saydam düşünceleri olmasına karşın (Yenal, 2010: 44), bu alanda sendelemesi de kaçınılmazdı. Çünkü bu elit kadronun deneyimi ve hazırlığı yoktu ve ülke temel kurumlarından yoksundu.

4. Vergi Reformu ve Mali Yapıya Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem genel anlamda merkeziyetçi anlayışa dayanan reformları hem de özel anlamda vergi gelirlerinin merkeziyetçi anlayışla tahsil edilmesine yönelik yaklaşımları, uzun vadede yarar sağlamaya başlamıştır. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasının ardından, bürokratlar ve sarraflar ile taşradaki ayan arasındaki koordinasyonun önüne geçilmesi adına birtakım tedbirler alınmış ve bu şekilde vergi gelirlerinin tahsilinde merkezi yönetimin tek söz sahibi olması sağlanmıştır.

Tanzimat reformları ile iltizam düzenini tümüyle ortadan kaldırdığını ve artık vergi gelirlerini direkt olarak merkezi yönetimin tahsil edeceğini açıklayan devlet, her ne kadar iltizam sisteminin tümüyle ortadan kaldırılmasında başarılı olamadıysa da (Anbar, 2009: 31), en azından araçların payının azaltılması yoluna gitmiştir. Merkezi yönetim vergileri direkt tahsil etmek istediğinde ise, görevlendirdiği tahsildarlar özellikle taşrada vergi gelirlerini toplamak adına görev yaparken büyük direnişlerle karşılaşmıştır.

19. yüzyılın ortalarına doğru, merkezi yönetim bütçe açıklarını finanse edebilmek adına yeni bir noktadan hareket etmeye başlamıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, 1854 Kırım Savaşı'nın yarattığı iktisadi ve mali bakıları hafifletebilmek amacıyla, tahvil satmak suretiyle borçlanmaya başlamıştır (Halaçoğlu, 1998: 71). Yaklaşık 20 yıl kadar süren bu iç borçlanma süreci, 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemeyeceğini açıklaması ile son bulmuştur (Pamuk, 2005: 65).

1881 yılında iç borçların ödenebilmesi için, devletin gelir kaynaklarının bir bölümünün kullanılmasını koordine etmek amacıyla “Duyûn-u Umûmiye İdaresi” (Eldem, 1994: 76) kurulmuştur ve idare I. Dünya Savaşı'na kadar bu yöndeki çalışmalarını devam ettirmiştir.

Vergi gelirlerinin bir nebze de olsa merkezi yönetim tarafından direkt olarak tahsil edildiği dönemlerde, devlet gelirlerinin de çok büyük oranlarda ve çok hızlı bir şekilde yükselme gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde aynı zamanda, toplam nüfusta büyük değişiklikler olmamasına rağmen kişi başına düşen milli gelirde de artış gözlenmiştir (Anbar, 2009: 31) ve genel fiyat düzeyi de değişmemiştir (Pamuk, 2005: 65). Görülmektedir ki; gereği gibi uygulanamamış olmasına rağmen reformlar ve mali merkezileşme çabaları, Osmanlı'da büyük değişimlerin yaşanmasını sağlayabilmiştir (Şener , 2007 :104).

“1887 – 1911 Yılları Arasında Çeşitli Vergi Gelirleri Arasındaki Artış”, Tablo 1.’de verilmektedir.

Tablo 1. 1887 – 1911 Yılları Arasında Çeşitli Vergi Gelirleri Arasındaki Artış

VERGİ GELİRLERİ TOPLAMLARI (MİLYON KURUŞ)				VERGİ GELİRLERİNDEKİ ARTIŞ (%)		
	TEMETTÜ VERGİSİ	AŞAR VERGİSİ	TOPLAM VERGİLER	TEMETTÜ VERGİSİ	AŞAR VERGİSİ	TOPLAM VERGİLER
1887	46	430	1556	-	-	-
1888	55	439	1571	19,6	2,1	1,0
1889	57	423	1618	23,9	- 1,6	4,0
1890	55	427	1588	19,6	- 0,7	2,1
1891	62	504	1667	34,8	17,2	7,1
1892	64	517	1705	39,1	20,2	9,6
1893	60	502	1698	30,4	16,7	9,1
1894	57	430	1650	23,9	-	6,0
1895	55	424	1597	19,6	- 1,4	2,6
1896	50	428	1605	8,7	- 0,5	3,1
1897	34	463	1744	- 26,1	7,7	12,1
1898	31	502	1763	- 32,6	16,7	13,3
1899	32	571	1809	- 30,4	32,8	16,3
1900	33	532	1766	- 28,3	23,7	13,5
1901	32	546	1816	- 30,4	27,0	16,7
1902	33	524	1853	- 28,3	21,9	19,1
1903	31	558	1970	- 32,6	29,8	26,6
1904	31	540	1904	- 32,6	25,6	22,4
1905	31	596	2031	- 32,6	38,6	30,5
1906	32	650	2165	- 30,4	51,2	39,1
1907	31	668	2454	- 32,6	55,3	57,7
1908	41	676	2583	- 10,9	57,2	66,0
1909	47	778	2769	2,2	80,9	78,0
1910	38	778	2908	- 17,4	80,9	86,9
1911	38	816	3116	- 17,4	89,8	100,3
1913	30	721	2920	- 34,8	67,7	87,7

Kaynak: Gökbnar, 2004, s. 240.

11 Eylül 1914 Tarihli “Ecnebilere Alınacak Temettü Vergisi Hakkında Muvakkat Kanun” ile aynı yılın Ekim ayı başından itibaren Osmanlı Devleti’nde ticaretler uğraşanlar ve zanaatkarlar ile o zamana kadar vergiden muaf olan tüm yabancılar, Temerrüt

Vergisi'ne tabi tutulmaya başlanmıştır. 1914 yılından itibaren ise, gayrimüslimlerin de Temettü Vergisi ödemeye başlamaları ile Osmanlı Devleti'nin gelirleri de artış gösterir hale gelmiştir (Gökbunar, 2004: 237).

Ancak vergiler karşısında gayrimüslimler ülkeden göç etmeye başlayınca, vergi kazançlarında da bir azalma meydana gelmiştir (Güran, 1998: 79-95). Bu süreçte İzmir İktisat Kongresi'nde oybirliği ile alınan karar doğrultusunda, devlet gelirlerinin yaklaşık % 30'unu oluşturan Aşar Vergisi 1925 yılında kaldırılmıştır (Küçükalay ve Çetinkaya, 2002: 878-889). Aşar Vergisi'nin kaldırılması ve gayrimüslimlerin göç etmeye başlaması ile doğan ekonomik boşluk için de, vergi sisteminin tamamıyla değiştirilmesi zorunlu hale gelmiştir.

Aynı yıl "Arazi Vergisi" değiştirilerek, öşür' e tabi olan arazilerin vergisi sekiz kat artırılmıştır. (Songun, 2006: 101). Bunun ardından 1926 yılında Temerrüt Vergisi kaldırılmış (Pamuk, 1997: 113) ve yerine "Kazanç Vergisi", "Umumi İstihlak Vergisi" ve mevcut Kanun'a ek olarak "Eğlence ve Hususi istihlak Vergisi" ile "Veraset ve İntikal Vergisi" yürürlüğe konulmuştur (Songun, 2006: 102).

Tablo 2.'de, "Toplam Vergi Gelirleri ve Devlet Harcamaları (1913 –1919) (Cari Yıllar İçin / Cari Fiyatlarla Milyon Lira)" verilmektedir.

Tablo 2. Toplam Vergi Gelirleri ve Devlet Harcamaları(1913 –1919)
(Cari Yıllar İçin / Cari Fiyatlarla Milyon Lira)

	GELİRLER	HARCAMALAR	BÜTÇE AÇIĞI
1913 – 1914	29,4	35,3	5,9
1914 – 1915	24,9	57,8	22,9
1915 – 1916	22,3	65,6	43,3
1916 – 1917	25,2	83,0	57,8
1917 – 1918	27,7	109,0	81,3

Savaştan sonra yapılan savaş bütçeleri tahminleri doğrultusunda da görülmektedir ki; cari Osmanlı Lirası cinsinden bütçe gelirleri, savaş öncesi düzeylerinin altında kaldığından, harcamalardaki hızlı artışlar gitgide büyüyen açıklara neden olmuştur. (Tablo 2)

Devlet, bu açıkları denetim altında tutabilmek için büyük çaba harcamış ve harcamalarda kısıntı yapabilmek için, savaş öncesi giderlerin % 40'ını oluşturan kamu maaşlarına küçük vergiler uygulanmaya başlanmıştır. Bu şekilde de, maaş ödemelerinin kamu harcamaları içerisindeki payı % 18'e düşürülmüştür (Yenal, 2010: 159).

Savaşın başlamasıyla birlikte, tüketiciler ve işletmelerden alınan doğrudan ve dolaylı vergiler artırılmış ve 1915 yılında şeker, gazyağı, kibrit, kahve, çay, alkollü içecekler ve sigara gibi tüketim mallarına konulan vergilerin düzeyi, 1916 yılında artırılmıştır. Devlet ayrıca, kişiler ve işletmelerden toplanacak yeni gelir ve savaş kârları vergileri için gerekli yasal düzenlemelerde de bulunmuştur. Bununla birlikte, hem devlet hem de sivil ve kimi

zaman da asker olan yerel yöneticiler, tarım üreticilerinden alınan öşürü % 12,5'e, hatta bazı bölgelerde bunun üzerine çıkarmışlardır (Yenal, 2010: 158).

1929 yılında Gümrük Tarifesi ve İthalat Umumi Tarifesi Kanunu yürürlüğe konulmuş (Pamuk, 1997: 66) ve devlet bütçesi büyük oranlarda gümrük vergileri ile rahatlamaya başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında harcamalar üzerinden alınan vergiler içerisinde, servet vergileri büyük bir bölümü teşkil etmekteydi. 1923 yılı itibariyle gelir üzerinden alınan vergilerin payı % 36,7, servet üzerinden alınan vergilerin payı % 11,3 ve harcama vergileri ise % 52 paya sahipti (Gökbunar, 2004: 239).

Bu durum 1925 yılı itibariyle Aşar Vergisi'nin kaldırılması ile değişim göstermiş ve gelir vergilerinin payı, genel vergiler içerisinde % 8,1'e kadar düşüş göstermiş, servet gelirleri ise % 20 gibi bir oranla artışa sahip olmuştur (İnalçık, 2004: 129).

1926-1930 Dönemi'nde bütçe vergi gelirleri içerisinde gelir üzerinden alınan vergilerin payı % 8 oranında azalma göstermiş (Songun, 2006: 105), 1931 yılından itibaren yürürlüğe konulan vergi düzenlemeleriyle de bu oran, 1932 yılı itibariyle % 22 düzeyine yükselmiştir (Pamuk, 1997: 69).

Anadolu ve Rumeli'den göç eden gayrimüslimlerin sanayi, ticaret ve tarım gelirlerini etkilemesi, bu alanlardan alınan vergilerin oranını da etkilemiş ve bu noktada meydana gelen açıklar, dolaylı vergiler ve belirtildiği gibi servet vergileri ile kapatılmaya çalışılmıştır. Gelir üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının artması, ancak 1930'lu yıllardan sonra artış göstermeye başlamış (Gökbunar, 2004: 240) ve özellikle de 1946 Vergi Reformu'nun (İnalçık, 2004: 130) ardından, çağdaş vergi sistemlerinde olması gereken oranlara ulaşabilmesi mümkün olabilmektedir.

1940 yılında Genel Seferberlik ilan edilmesiyle kamu harcamalarında artış meydana geldiğinden, vergi oranlarında da artış yapılması yoluna gidilmiş ve yeni vergilerin yürürlüğe konulması söz konusu olmuştur (Genç, 2009: 141). Bu vergiler, 1942 yılında servet ve kazanç sahiplerinin servetlerinden ve kazançlarından vergi alınmasını öngören "Varlık Vergisi" ile 1943 yılında yürürlüğe konulmuş olan "Toprak Mahsulleri Vergisi"dir (Gökbunar, 2004: 240).

Vergi reformu ile elde edilen vergi gelirlerinin artması, neticesinde İmparatorluğun askeri olarak da güçlenmesine ve kapasitesinin artmasına katkıda bulunmuştur ki; İmparatorluk, bu sayede 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını devam ettirebilmiştir (Anbar, 2009: 31).

Ancak mali merkezileşme kadar sanayileşme de iktisadi yapının revize edilmesine katkıda bulunacak bir noktayı ifade etmekteydi. Bu dönemde birçok Avrupa ülkesi, mali merkezileşme ile birlikte sanayileşmeye ekonomik yapısında yer verebilmişken (İnalçık, 1996: 125), Osmanlı aynı yönde hareket edemediğinden Avrupa devletleri ile arasındaki büyük farkı kapatmayı başaramamıştır.

Avrupa devletleriyle aradaki giderek artan mali ve askeri farklar, zaten 18.yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı üzerinde büyük baskı yaratır hale gelmişti. Giderek artan mali sıkıntılar, merkezi yönetimi özellikle savaş dönemlerinde ek gelir sağlayabilmek için tağışlılara (Songun, 2006: 107), olağanüstü vergilere (Yenal, 2010: 100), görevden ayrılan üst düzey bürokratların servetlerinin müsaderesi (Gökbunar, 2004: 240) gibi olağanüstü önlemlere zorlamaya başlamıştır ve mali sıkıntılar nedeniyle sadece dış güvenlik değil, aynı zamanda ve belki de çok daha önemli olarak iç güvenlik de giderek bozulmuştur. Bu gelişmeler de neticesinde, ekonomiyi ve iktisadi kurumları büyük ölçüde olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı merkezi devletin gelirlerinin bu kadar düşük kalmasının önemli bir nedeni az vergi toplanması değil, toplanan vergilerin önemli bir bölümünün aracılarda elinde kalmasıydı. Osmanlı Devleti'yle taşradaki ayan arasında savaş için asker sağlama ve vergi toplama konusunda bir işbirliği olsa da, vergi gelirlerinin sağlıklı ve uzun dönemli olarak artmasını sağlayacak uzun dönemli ve iki taraf içinde güvenilir ve istikrarlı bir anlaşma yapılamamıştı.

19. yüzyılda merkezi devlet yeni askeri ve ulaşım teknolojilerinin desteğiyle bir merkezileştirme hamlesi başlatarak gelirlerini artırmayı başardı. Bu hamle taşradaki ayanla yapılan bir anlaşmaya değil, tam tersine ayanın vergi toplama sürecindeki gücünü sürekli olarak azaltmaya dayanıyordu. Artan gelirler sayesinde imparatorluğu bir arada tutmak mümkün olduysa da, devlet maliyesi I. Dünya Savaşı'na kadar yoğun baskılar altında kalmaya devam etmiştir.

Sonuç

17. ve 18. yüzyıllar itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda merkez yönetim tarafından toplanabilen vergi gelirleri, özellikle dönemin Avrupa ülkeleri ile mukayese edildiğinde oldukça düşük düzeyde tahsil edilebilmiştir. Avrupa ülkelerinin daha fazla nüfus yoğunluğuna ile ekonomik ve finansman bakımından güçlü hale gelmeleri, merkeziyetçi bir anlayışla mali yapının işletilmesi daha etkili bir düzeyde idi. Osmanlı'nın bu niteliklerden yoksun olması ve özellikle de toplanan vergilerin büyük bir bölümünün aracılarda (taşradaki ayanlar, sarraflar ve kentlerdeki bürokratlar ya da mültezimler) tarafından alınması, gelirlerin de düşük olmasına neden olmaktaydı.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ilk dönemlerinde vergi gelirlerinin tahsili için taşradaki ayanla işbirliği içerisinde hareket etmesi yanı sıra, bu gelirlerin neredeyse tamamının savaş için asker temin edilmesi ve ordu harcamaları için kullanmıştır. Kalan büyük bir kısmının da (yaklaşık üçte ikisi) ayan tarafından alınması dolayısıyla büyük sorunlar yaşamaya başlamıştır.

Merkezi yönetimin vergi gelirlerinin tahsil edilmesindeki kontrolünü zamanla daha fazla yitirmeye başlaması, vergi gelirlerinde söz konusu olan azalma nedeniyle, bir dizi reform yapılması zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Askeri siyasi ve vergi alanla-

rında birtakım reformlar uygulamaya konulmaya çalışıldıysa da, özellikle askeri başarısızlıklar ve ordu harcamalarının artması dolayısıyla gelirler giderleri karşılamaz hale gelmiş, bu durum da Osmanlı İmparatorluğu'nun bütçe açıklarının ve finansman ihtiyacının daha da artmasına neden olmuştur.

Kaynakça

- Açba, S. (1995). Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914), Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1.
- Alper, D. ve Anbar, A. (2010). "Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar". Maliye-Finans Yazıları, Yıl: 24, Sayı: 87, Nisan Dönemi, s. 27-49, Ankara.
- Anbar, A. (2009). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800 – 1914". Maliye-Finans Yazıları, Yıl: 23, Sayı: 84, Temmuz Dönemi, s. 17-38, Ankara.
- Arslanoğlu, M. (2003). "Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar Sorunu". Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4(1), ss. 1-12, Bursa.
- Cezar, Y. (1995). Osmanlı Maliyesi'nde Mali Bunalım ve Değişim Dönemi. İstanbul: Alan Yayınevi.
- Eldem, V. (1994). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Genç, M. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökbunar, A. R. (2004). 19. ve 20. Yüzyıllarda Yaşanan Göçlerin Türk Maliye Tarihi Açısından Analizi". Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(3), ss. 231-252, Ankara.
- Güran, T. (1998). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 60. Yıl Özel Sayısı, Cilt: 49, s. 79 – 95.
- Halaçoğlu, Y. (1998). Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalcık, H. (1996). Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600 – 1914, İstanbul: Eren Yayınevi.
- İnce, M. (2001). Devlet Borçları ve Türkiye. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karal, Enver Z. (1988). Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedid- 1789-1807. Ankara: TTK.
- Karaman, K. ve Pamuk, Ş. (2009). "Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi: Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma". Toplumsal Tarih Dergisi, Kasım Dönemi, Sayı: 191, s. 26-33.

- Kazgan, G. (1999). Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: I. Küreselleşmeden II. Küreselleşmeye. İstanbul: Altın Yayınları.
- Kıray, E. (1993). Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçükalay, M. ve Çetinkaya, A. (2002). Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İltizam". *Türkler Dergisi*, Cilt: 10, s. 878 – 889.
- Öner, E. (2005). Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemi'nde Mali İdare. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma – Planlama – Koordinasyon (APK) Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 2005/369.
- Pamuk, Ş. (1997). 100 Soruda Osmanlı – Türkiye İktisat Tarihi: 1500 – 1914. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2005). Osmanlı – Türkiye İktisat Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2006). Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820 – 1913). İstanbul: Yurt Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2008). Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları: Seçme Eserleri – I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2009). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri – II, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sevinç, N. (2001). Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü. İstanbul: Burak Yayınevi.
- Shaw, S. J. ve Shaw, K. E. (2000). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. İstanbul: E Yayınları.
- Songun, G. (2006). 10120 Numaralı Temettuat Defteri'ne Göre Atabey Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu(1844 – 1845). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Şeker, M. (2007). "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve İlk Dış Borçlanma". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), ss. 115 – 134.
- Şener, A. (2007). Sona Doğru Osmanlı. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Tabakoğlu, A. (1985). Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Toprak, Z. (1986). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler". *Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı: 1885 – 1985 Bildiri Kitabı*, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları.
- Yenal, O. (2010). Cumhuriyet'in İktisat Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yılmaz, F. (1996). Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar. İstanbul: Birleşik Yayınları.